

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Birinci Rusiya inqilabı özünün pik nöqtəsinə isə 1905-ci ilin payızında çatdı. İmperiyaya bürüyən xalq hərəkatından, inqilabın alovlanmasından təsvişə düşən çar Rusiyası 17 oktyabr Manifesti ilə bütün xalqlara söz, mətbuat, yığıncaq və digər azadlıqlar verməyi vəd etdi. II Nikolayın Dumaya seçkilər keçirilməsi haqqında 1905-ci il 11 dekabr fərmanına uyğun 1906-cı ilin mayında Quzey Azərbaycanda I Dumaya seçkilər keçirildi. 1906-cı ilin aprelində işə başlayan I Dövlət Dumasına Azərbaycan türklərindən Ə.Topçubaşov, İ.Ziyadxanlı, X.Bahadurov, Ə.Haqverdiyev deputat seçildilər. I Ə.Topçubaşov isə çar Rusiyasının bütün bölgələrindən I Dövlət Dumasına seçilən 46 nəfərdən ibarət "Müsləman fraksiyası"nın rəhbəri oldu. 1906-cı ilin iyulunda I Duma buraxıldı və 1907-ci ilin əvvəllərində II Dumaya seçkilər keçirildi; dumaya bu dəfə F.Xoylu, M.Şahtaxtılı, X.Xasməmmədov və başqaları deputat seçildilər. III Dumaya seçkilər zamanı isə Quzey Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Sibir xalqları seçki hüququndan məhrum edildilər və Güney Qafqaz müsəlmanlarından da yalnız X.Xasməmmədov deputat seçildi. 1912-ci ildə IV Dumaya seçkilərdə isə Güney Qafqazdan yalnız Məmməd Yusif Cəfərov deputat seçildi. "Əsarətdə yaşayan türklərin I Dumada 46 millət vəkili vardı. II Dumada bu sayı mühafizə etmişdilər. III Dumada seçki qanununun türklər və sol partiyalar əleyhinə azaldılması üzündən türklərin millət vəkili sayı 10, IV Dumada isə 7 nəfər olmuşdu".

I Rusiya inqilabına qədər (1905) və inqilab illərində Quzey Azərbaycanın siyasi-ideoloji vəziyyət olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdu. Ötən əsrin əvvəllərində, əzəlliklə birinci Rusiya inqilabından sonra (1905) Quzey Azərbaycan türkləri siyasi-ideoloji həyatda əsasən, üç istiqamətdə iş aparırdılar:

1. Maarifçilik (realistlər, romantiklər),
2. Mill-demokratik (islamçılıq, türkçülük, müasirlik və b.)
3. Sosial-demokratiya ya da marksizm (milli inqilabçılar, menşevizm, bolşevizm, sosialist inqilabçılar).

İlk növbədə Quzey Azərbaycanda maarifçilik cərəyanı geniş yayılmışdı. Azərbaycan Türk ziyalılarından bir qismi mövcud problemlərə tənqidi yanaşdıqları üçün realist (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və b.), digər bir qismi (M.Hadi, A.Səhhet, H.Cavid və b.) isə daha çox utopistik düşüncələrdən çıxış etdikləri üçün romantizm meyil göstərirdilər. Maarifçi-demokrat ziyalılar milli-demokratizmle sosial-demokratizm arasında tərəddüd edirdilər.

Çünki onlara görə, hər iki cərəyanda bir sıra məsələlərə baxışda fikirləri üst-üstə düşürdülər. Bu baxımdan sonralar onlardan xeyli bir qismi milli-demokratik, bəziləri isə marksizm (xüsusilə bolşevizm) üz tutdular.

Milli-demokratik cərəyan milli-dini ənənələr əsasında yaranmış, Türk millətinin həyatında hələdici rolə malik olmuşdur. Çünki milli-demokratik cərəyanın başlıca qaynağı, mənbəyi Azərbaycan xalqı özü, onun XIX əsrdə yetişdirdiyi aydınlarının elmi-fəlsəfi əsərləri və görüşləri olmuşdur. I rus inqilabına qədər (1905) milli-demokratik cərəyanın müəllifləri əsasən, "Kaspi" qəzeti ətrafında toplaşaraq müasir ruhlu islamçılıq, türkçülük ideyalarını yayır, belə bir mürəkkəb şəraitdə hələlik siyasi təşkilat, partiya

mı qəbul edildi ki, burada məhkəmə, siyasi məqsədlər, fəhlə məsələləri, məhəli muxtariyyət, dini qaydalar, dövlət quruluşu kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı olan bu partiya, müsəlman vəkiliyyətinin sayının artması, qadınların seçkilərdə iştirak etməsi və müsəlmanların, türklərin hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizə aparırdı. 1906-cı il avqustun 16-23-də Nijni-Novqorodda keçirilən III qurultayda isə quruma rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı olan Mərkəzi Komitə yaradıldı. Qurultayda siyasi problemlərlə yanaşı, türklər yaşayan bölgələrdə yeni tipli məktəblərin yaradılması, ibtidai icbari təhsilə keçilməsi, təhsilin ana dilində aparılması, milli kadrların hazırlanması üçün Bakıda, Kazanda,

proqramında federasiya çərçivəsində müsəlman əhalisinə muxtariyyət verilməklə yanaşı, bəzən Qafqazın Rusiyadan ayrılması da tələb olunurdu. Üç il fəaliyyət göstərən və sonra fəaliyyəti imperiya tərəfindən qadağan olunan "Qeyrət" in liderləri N.Yusifbəyli, Ə.Rəfibəyli və A.Xasməmmədov idilər. 1917-ci ildə "Qeyrət" "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyası kimi bərpa olundu.

Güney Qafqazda ermənilərlə rusların türk və başqa müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğının qarşısının alınmasında Əhməd bəy Ağaoğlunun 1906-cı ilin yayında yaratdığı "Difai" də mühüm rol oynamışdır. Baykaraya görə "Difai" Türk əhalini erməni daşnaklarının silahlı dəstələrinin qırğınından müdafiə etmək

tələ marksistlərin təsiri və təzyiği altında "Hümmət"i tamamilə milliləşdirə bilməsələr də, orada yarımçıq qoyduqları işi "Müsavat"da davam etdirməyə başladılar. Artıq "Müsavat" yalnız keçmiş "hümmət"çilərin deyil, bütün milli-demokratik qüvvələrin daşıyıcısı olan insanların üzünə öz qapılarını açmışdı.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı verilən ümumaministiyadan istifadə edərək Bakıya dönmə milli ruhlu mühacirlər, xüsusilə də M.Ə.Rəsulzadə kimi tanınmış fikir adamları mətbuatda, ictimai yığıncaqlarda fəal təbliğat işlərinə başladı. 1915-ci ilin oktyabrında ilk sayı çıxan "Açıq söz" qəzetinin baş redaktoru Rəsulzadə qəzetin əsas şüarını türkçülük, müasirlik, islamçılıq kimi

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının Türkçülük və Azərbaycançılıq fəlsəfəsi (1901-1920-ci illər)

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı verilən ümumaministiyadan istifadə edərək Bakıya dönmə milli ruhlu mühacirlər, xüsusilə də M.Ə.Rəsulzadə kimi tanınmış fikir adamı mətbuatda, ictimai yığıncaqlarda fəal təbliğat işlərinə başladı. 1915-ci ilin oktyabrında ilk sayı çıxan "Açıq söz" qəzetinin baş redaktoru Rəsulzadə qəzetin əsas şüarını türkçülük, müasirlik, islamçılıq kimi müəyyənləşdirmişdi: "“Açıq söz” ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərhəət və israrla meydana atmış və bu xüsusda hər bəzən senzoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı”

yarada bilmirdilər. "XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyasının hələ öz siyasi partiyası yox idi və yerli panislamistlər öz ideoloqları Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla milyonçu H.Z.Tağıyev tərəfindən alınan "Kaspi" qəzeti ətrafında toplaşmış, onun səhifələrində öz baxışlarını təbliğ edirdilər".

Milli-demokratizmin təmsilçiləri 1905-ci ilin avqustun 15-də Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının I qurultayının da qərarı ilə "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı"nın yaranmasında fəal iştirak etmişlər. 1906-cı il yanvarın 15-25-də Sankt-Peterburqda keçirilən II qurultayda partiyanın sədri (Ə.Topçubaşov) ilə yanaşı, onun nizamnaməsi, proqram

Baxçasarayda pedaqoji institutların açılması qərara alındı. Bu qurultayın təsiri ilə sonralar türklərin yaşadığı bölgələrdə məktəblər şəbəkəsi genişləndi, milli mətbuat çoxaldı. Ancaq I-ci Rusiya inqilabının məğlubiyəti (1907) nəticəsində partiya öz fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

Bizcə, bu dövrdə milli-demokratizmin liberal xəttinə meyil göstərən Türk aydınları Ə.Topçubaşı, İ.Hacinski, İ.Hacıyev, K.Səfəraliyev və başqaları olmuşlar. Onlar çar Rusiyasında yaranmış Konstitusion Demokratlar Partiyasına (kadetlərə) rəğbət bəslədikləri üçün 1905-ci ilin dekabrın 5-də bu qurumun Bakı şöbəsini təşkil etdilər.

1905-ci ildə Gəncədə yaranan Türk sosial-federalist "Qeyrət" in

məqsədilə yaranmışdı.

Milli-demokratik cərəyanın təmsilçilərinin 1911-ci ildə yenidən öz milli partiyalarını - "Müsavat"ı yaratmaları, nəinki çar rejimini, eyni zamanda bolşeviklərin gözlənilən hid-dətinə səbəb olmuşdu. "Müsavat" milli təşkilat olaraq qurulsada da, ilk dövrlərdə islamçılıq məfkurəsi üstünlük təşkil edirdi. "Müsavat"ın ilk proqramı islami xarakter daşımış, partiyanın sonrakı fəaliyyəti dövründə işlənilib hazırlanmış, dolğunlaşmış, Azərbaycanın istiqlalı və müstəqilliyinə xidmətə yönəldilmişdir".6 M.B.Məhəmmədov yazır ki, "Müsavat"ı yarananların əksəriyyəti keçmiş "hümmət"çilər idi. Həmin "hümmət"çilər (M.Ə.Rəsulzadə, A.Kazımzadə, Tağı Nağioğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b.) vax-

müəyyənləşdirmişdi: "“Açıq söz” ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərhəət və israrla meydana atmış və bu xüsusda hər bəzən senzoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı”

Beləliklə, 1910-cu illərdə sosial-siyasi və elmi-mədəni hadisələr özünəməxsusluğu ilə fərqlənir, milli aydınlarımızın gördüyü böyük işlər sayəsində, xalqımız çar Rusiyasında, Quzey Azərbaycanda və bütövlükdə dünyada baş verən hadisələrə daha açıq gözlə baxmağa başlayırdılar. Quzey Azərbaycan türkləri ictimai-siyasi həyatda mövcud olan cərəyanları müqayisə edə bilir, onların (milli-demokrat, sosial-demokrat, menşevik, bolşevik, ittihadçılıq və b.) hansı maraqlara xidmət etdiklərini zaman-zaman görür və anlayırdılar. Quzey Azərbaycan xalqını istiqlala aparacaq yolun əsas yollarını milli-demokratik cərəyan ətrafında toplaşanlar idi. Xüsusilə də, "Müsavat"ın tutduğu milli ideya nəticəsində 1910-cu illərdə Quzey Azərbaycan xalqı qurtuluş yolunu əsasən belirləmiş, milli azadlıq mübarizəsinə doğru yol almışdı.

I Dünya müharibəsinin (1914-1918) başlanması ilə Quzey Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında hadisələr yeni axar almağa başladı. Çar Rusiyasının bu dövrdə apardığı bu və ya başqa islahatlar, eyni zamanda marksist-leninçi və milli-demokratik cərəyanların güclənməsi nəticəsində yeni mətbu orqanların, məktəblərin, ayrı-ayrı cəmiyyətlərin yaranması Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm amillər idi. Bu amillərin nəticəsində Azərbaycanda milli ruhlu ziyalıların sayı artır və onların təmsilində milli azadlıq ideyaları vüsətlənirdi. Bütün bunlar ilk növbədə, ötən əsrin ilk on illərində meydana çıxmış milli-demokratik cərəyanın davamı kimi özünü büruzə verir və milli azadlıq ideyalarının gerçəkləşməsinə aparıldı. Bu dövrdə artıq milli-demokratik cərəyan nəinki marksizm qədər geniş yayılmış, hətta bir çox hallarda onu qabaqlamağı da bacarmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycan xalqı seçim qarşısında qalarkən marksist bolşeviklərə deyil, məhz milli-demokratik qüvvələrə etimad göstərərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının əsas mənbəyi kimi çıxış etmişdir.